

СУД-ПСИХОЛОГИК ЭКСПЕРТИЗАСИ

Эргашева Мазлума Хусан қизи

ЧДПУ педагогика факультети

Амалий психология 23/1 гуруҳ талабаси

ergashevamazluma@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15469676>

ARTICLE INFO

Received: 5 th May 2025

Accepted: 10th May 2025

Published: 19th May 2025

KEYWORDS

Суд-психологияк экспертиза, аффектив ҳолат, суицид ҳолат, стресс ҳолат, ваҳима ҳолат;

ABSTRACT

Ушбу мақола орқали сиз суд психологияк экспертизасининг ҳуқуқий асослари ҳақида, экспертиза ва унинг турлари ҳақида, суд-психологияк экспертиза ўтказиш услублари ҳақида, психологик экспертнинг касбий фазилатлари, суд-психологияк экспертиза натижаларини қандай таҳлил қилиниши ҳақида танишиб чиқишингиз мумкин.

Суд - психологик экспертиза – жиноятни объектив баҳолаш учун мутахассислар томонидан ўтказиладиган тадбирдир.

Аффектив ҳолат – кучли физиологик ва психологик қўзғалиш.

Суицид ҳолат – ўз жонига қасд қилиш ҳолатидир.

Стресс ҳолати – кучли ҳаяжонланиш ҳолатидир.

Ваҳима ҳолати – кучли қўрқув, ироданинг кучсизланиши.

Жиноятни очишда суд экспертизаларининг аҳамияти катта. Жумладан, суд - психологик экспертизаси ҳам жиноятларни очишга, жиноятчининг руҳиётини аниқлашга, адолатли жазо тайинлашда катта ёрдам беради. Суд- психологик экспертизаси қуйидаги ҳолатларда ўтказилади:

*Ўлимнинг сабаблари ва тан жароҳатларининг характерини аниқлаш мақсадида;

* Гумондор ёки айбланувчиларнинг жиноий иш қўзғатилган пайтда ўз хатти - ҳаракатлари учун жавоб бера олиш - олмаслиги ёки идора қила олиш - олмаслигига, шунингдек, энг асосийси руҳий соғломлигига шубҳа туғилганида, уларнинг психик ҳолатларини аниқлаш мақсадида;

*Гувоҳ ёки жабрланувчининг ишга алоқадор шарт - шароитларини тўғри идрок қилиш ҳамда кўргазма бериш қобилиятларига шубҳа туғилган кезларда уларнинг руҳий ва жисмоний соғломлигини аниқлаш учун;

Қонунда экспертизаларни тегишли мутахассислар – шифокор, психолог, психиатрларни таклиф қилиб ўтказиши белгилаб қўйилган.

Кўпчилик ҳолларда экспертиза ўтказиш зарурати терговчининг ихтиёри билан ҳал этилади, бу масалани ҳал қилиш унинг ваколатига киради.

Экспертизанинг қуйидаги турлари фарқланади:

- 1) Суд - тиббий экспертизаси;
- 2) Суд - психиатрия экспертизаси;
- 3) Суд - психология экспертизаси;
- 4) Комплекс экспертизалар.

Суд - тиббий экспертизаси жиноятнинг барча турларида ўтказилади.

Жумладан, бахтсиз ҳодисалар, эҳтиётсизлик оқибатидан келиб чиқадиган жиноятлар, тасодифий ёки қасддан амалга ошириладиган жиноятлар келиб чиққанда суд - тиббий экспертизаси ўтказилади.

Суд - психиатрия экспертизаси ҳам барча турдаги жиноятлар келиб чиққанда ўтказилади. Бундай экспертиза орқали жиноятчи, жабрланувчиларнинг жисмоний соғломлиги, ақлий жиҳатдан ақли расолиги, кўргазма бериш учун ўз хатти - ҳаракатларини идора қила олиш-қилмаслиги, суд залида ўзини тўғри тута олиши, саволларга тўғри, адолатли жавоб бера олиши ёки олмаслиги аниқланади.

Суд - психологик экспертизаси тергов жараёнида жиноятчининг жиноий хатти - ҳаракатлари аниқ бўлмаган ҳолларда, шунингдек, балоғат ёшидаги ўсмирлар жиноятга кўл урган пайтларида, катталарнинг балоғатга етмаган болаларга нисбатан мажбурлаш, номусига тегиш, ўз жонига қасд қилиш ҳолларида ўтказилади.

Суд - психологик экспертизасини ўтказишдан асосий мақсад жиноятчининг психологик хусусиятларини, жиноий хатти - ҳаракатлар қилаётган пайтидаги унинг руҳий ҳолатлари, жумладан, аффект (кучли кўзғалиш, шуурий ҳолати), стресс ҳолати (кучли ҳаяжонланиш), суицид (ўз жонига қасд қилиш) ҳолатларини аниқлаш ва жиноятчига тўғри психологик ташхис қўйиш, яъни унинг жиноий хатти - ҳаракатлар қилаётган вақтида онгсизлик ҳолатида бўлган ёки бўлмаганлигини аниқлашдир.

Суд - психологик экспертизасини ўтказиш зарурати аввало терговчининг ихтиёри билан ҳал этилади, яъни бу масалани ҳал қилиш унинг ваколатига киради. Суд - психологик экспертизасини тайинлаш, уни ўтказиш пайтида терговчи ва эксперт ўртасидаги психологик муносабатлар сезиларли роль ўйнайди. Уларнинг муносабатлари ўзаро ҳурмат, ҳамкорлик ва ишонч асосига қурилмоғи лозим. Агар давлат экспертизаси муассасаси ҳудудида экспертиза ўтказишнинг имкони бўлмаса, терговчининг ўзи ана шундай муассаса ва экспертни (мутахассисни) қидириб топади. Бундай муассаса ва экспертни танлашда уларнинг савияси, холислиги, иш натижасидан манфаатдор эмаслиги ҳал қилувчи шартлар бўлиб ҳисобланади.

Экспертга бирор бир тарзда психологик тазйиқ ўтказилишига йўл қўйиб бўлмайди. Тергов амалиётининг таҳлили шуни кўрсатадики, экспертга терговчи ўз нуқтаи назарини ўтказиш, хизмат лавозимидан фойдаланиб, психологик тазйиқ ўтказиш, экспертиза тадқиқотлари муддатини қисқартиришни кўзлаб, соддароқ методлар турини қўллашни талаб қилиш экспертизага терговчи тазйиқининг йўллари бўлиши мумкин.

Шунинг учун психолог - эксперт ёки мутахассис - психолог ўз тажрибасидан келиб чиққан ҳолда қонун асосида иш кўриши мақсадга мувофиқдир.

Суд - психологик экспертизасини тайинланиши, унинг натижалари айбланувчига кучли психологик таъсир кўрсатади. Натижада у аксар ҳолларда ростмана кўргазма бера бошлайди.

Тергов амалиёти таҳлили шуни кўрсатадики, шахснинг ҳаёти, соғлиги, эрки, шаънига нисбатан мулкка, жамоат тартибига, хавфсизлигига, аҳоли соғлигига қарши, вояга етмаганлар содир этган жиноятлар бўйича суд - психологик экспертизасини тайинлаш зарурияти кўпроқ туғилади.

Шунингдек, терговчида гувоҳ, жабрланувчи ёки айбланувчи муайян шароитларни тўғри идрок қила олиши ва кўргазма бера олишига шубҳа туғилган кезларда ҳам суд - психологик экспертизасини тайинланади.

Суд - психологик экспертизасини ўтказишда психолог қуйидаги босқичларда иш олиб боради:

*жиноий ишни очиш учун тўпланган барча иш ҳужжатлари билан батафсил танишиб чиқади;

*жиноятчи, гумонланувчи, жабрланувчилар билан индивидуал суҳбатлар олиб боради;

* улар устида психологик тест ўтказди;

*тест натижалари ва суҳбат, кузатиш услублари орқали жиноий ҳатти - ҳаракатларни психологик жиҳатдан таҳлил қилади;

* экспертиза натижаларига асосланган ҳолда психологик экспертиза

хулосасини тайёрлайди ва терговчига тақдим этади;

* тайёрлаган хулосаси асосида агар суд жараёнида гувоҳлик берилиши талаб қилинса судда қатнашади.

Суд – психологик экспертизасининг предмети айбланувчи, судланувчи, гувоҳлар ва жабрланувчиларнинг кўргазмалари ҳаққонийлигини тасдиқлаш

эмас, балки сўроқ қилинаётган шахснинг ўзига хос хусусиятларига кўра исботланиши зарур фактларни идрок қилиш, хотирасида сақлаш ҳамда баён эта олиш қобилияти бошидан кечираётган руҳий жараёнларга айнан мувофиқлигини аниқлашдан иборатдир.

Кўпинча вояга етмаган шахс психологик экспертиза объектига айланади. Психологиянинг ёрдамсиз терговчи ёки суд вояга етмаган шахс ёки ўсмирнинг жиноий-ҳуқуқий аҳамият касб этувчи фаолиятига ёшига хос аломатларнинг нечоғлик таъсир кўрсатганини аниқлаб ололмайдилар.

Аффеактив ҳолат жабрланувчининг ноқонуний хатти-шаракатлари туфайли юзага келган бўлса, жиноятнинг айрим тузилишларини квалификациялашда айбни енгиллаштирувчи ҳолатлар эканлигини аниқлаш эксперт-психолог ваколатига киради. Бундай ҳолларда психолог-эксперт ўз касбининг моҳир устаси, тажрибали бўлиши талаб қилинади. Суд – психологик экспертизасини тажрибали, кучли мутахассис-психологлар олиб боришлари мақсадга мувофиқдир. Чунки бундай экспертиза орқасида шахснинг тақдири туради.

Тергов ва суд амалиётида туғиладиган психологик масалаларни ҳал қилиш эксперт - психологга бир қатор қўшимча талабларни қўяди.

Жумладан, психолог - эксперт процессуал Қонуннинг эксперт тадқиқотларига оид қисмини, дастлабки тергов ва суд - суриштирувнинг махсус шартларини билиши лозим. Демак, психолог - экспертда қуйидаги касбий фазилатлар шакланган бўлиши жиноятни очишда адолатлилик тамойилига амал қилишга олиб келади:

*психолог - эксперт адолатли, виждонли бўлиши;

*психолог терговчига ва айбланувчига нисбатан хушмуомала, маданиятли бўлиши;

* психолог тажрибали мутахассис сифатида кучли иродали, сабр - тоқатли, мулоҳаза билан иш юритиши;

* психолог - эксперт хулосани ўз вақтида топшириши, яъни тартибли, масъулиятли бўлиши мақсадга мувофиқдир.

*Психолог- эксперт айбланувчи билан шахс сифатида муносабатда бўлиши керак.

Юқоридаги инсоний фазилатлар психолог - экспертда шакланган бўлса жиноятчига нисбатан адолатли иш кўриш амалга оширилади ва ҳақиқат тезроқ юзага чиқиб, қарор топади.

Суд - психологик экспертиза натижаларини таҳлил қилишда айбланувчининг жиноятни нечанчи марта содир этганлигига эътиборини қаратади. Шунингдек, унинг оилавий психологик муҳитини аниқлашга ҳаракат қилади. Бундан ташқари, экспертизага оид адабиётлар билан танишади.

Ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолиятида психологик билимлар қуйидаги жараёнларда қўлланилади:

- шахсни тўғри диагностика қилиш;

- инсонга нисбатан индивидуал ёндошиш;

- тактик усул ва қарорларни танлаш ва ишлатиш;

Мураккаб саволларнинг кўплиги туфайли ушбу билимларни терговчи томонидан ҳар вақт ҳам тўғри қўллаш имконияти йўқ албатта. Шунинг учун суд-психологик

экспертизаси белгиланади ва мутахассис керакли билимларини ишлатган ҳолда жиноий ишга тегишли янги далилларни қўлга киритади.

Психолог-эксперт сўроқ қилинувчи шахсларнинг кўрсатмаларини тўғри ёки нотўғрилигига оид саволларни ҳал қилмайди. Суд-психологик экспертизаси предмети шундан иборатки, бу ерда айибланувчи, судланувчи, гувоҳ ва жабрланувчи кўрсатмаларининг тўғри ёки нотўғрилигини аниқлаш эмас. Бу тергов ва суднинг ваколатларига киради. Суд – психологик экспертизасининг асосий вазифаси психик жараёнларнинг кечиши натижасида, сўроқ қилинувчи шахснинг индивидуал хусусиятларига кўра, исбот учун тегишли бўлган фактларни у томонидан адекват қабул қилиниши, эслаб қолиши ва сўзлаб бериш имкониятларини аниқлашдан иборат. Суд-психологик экспертизаси -суд экспертизаларининг бир тури бўлиб у суд ишларини юритилишида адолатни ўрнатиш воситаси бўлиб ҳисобланади. Қонунда белгиланишича, экспертизани ўтказиш мажбурийдир.

Бу жараён давомида:

- ўлимнинг сабаблари ва тан-жароҳатларининг характерини аниқлаш;
- айибланувчи ёки гумон қилинувчи шахсларнинг психик ҳолатларини аниқлаш;
- ўз ҳаракатларига жавоб бера олишига ёки тартибга солишга қодирлиги, гувоҳ ва жабрланувчи шахсларнинг руҳий ва жисмоний ҳолатларини аниқлаш (бу жараён жиноий ишнинг ҳолатларини тўғри қабул қилиш ва улар асосида тўғри кўрсатмалар беришда амалга оширилади);
- айибланувчи, гумон қилинувчи, гувоҳ ва жабрланувчи шахсларнинг ёшини аниқлаш каби саволлар белгиланади.

Тергов иши бўйича қуйидаги экспертиза турлари белгиланади:

- суд-медицина;
- суд-психиатрия;
- суд-психологик;
- ҳар томонлама, яъни, суд медицина, суд психиатрия, психологик экспертизалар.

Экспертизаларнинг ҳар бир турлари билан терговчи яхши таниш бўлиши лозим, чунки бу билимлар экспертиза масалаларига оид саволларни ҳал этишга имконият беради.

Суд-психологик экспертизаси -юридик доирасига оид саволларни ҳал этмайди (яъни: кўрсатмаларнинг тўғри ёки нотўғрилигини аниқлаш; жиноятнинг мотивлари ва мақсади; айбининг турларини белгилаши).

Суд-психологик экспертизаси – психик жараёнларнинг кечиш ҳолатларини аниқлайди (яъни: қабул қила олиш, хотира, тафаккур, тасаввур қилиш, сезиш жараёнларининг жиҳатлари ва ҳ.к.)

Терговчи ўзининг нуқтаи назари ва иш ҳолатига кўра эксперт тизани тайинлайди, чунки ҳар вақт ҳам экспертнинг ёрдамига мухтож бўлавермайди. Лекин ундан бош тортиш ҳам тергов ишига таълуқли далилларни йўқатиш билан тенг.

Экспертизани керакли вақтда ва керакли ерда ўтказиш лозим.

Суд-психологик экспертизасини ўтказиш учун терговчи қуйдаги ташкилий ишларни олиб боради:

- ўрганиш учун керакли бўлган объектни;
- тўғри келувчи муассасаларни танлайди.

Эксперт терговчи суд олдида жавоб беради ва ўз ишига баҳо олади. Агарда суд-психологик экспертизаси натижалари қониқарли ва тушунарли бўлмаса тергов жараёни иштирокчиларига қайта экспертиза тайинланиши белгиланади.

Терговчи ва эксперт ўртасида психологик муносабатларнинг ўрнатилиши муҳимдир (бир бирини ҳурмат қилиш, ишониш, ишдаги ҳамкорлик ...). Терговчи томонидан экспертга таъсир ўтказиш тақиқланади.

Терговчи томонидан қуйдаги таъзиқ ўтказиш шакиллари ман этилади:

1. экспертга шахсий фикрини сингдириш;

2. шахсий манфаатидан фойдаланган ҳолда унга психологик босим ўтказиш;
3. экспертиза муддатини қисқартириш мақсадида ўта содда усулларни қўллашни талаб қилиш.

Айбланувчининг процессуал ҳуқуқларини таъминлаш ва психологик муҳитни қўллаш мақсадида терговчи айбланувчига суд- психологик экспертизасининг ўтказилиш сабаблари, унинг мазмуни ва натижалари тўғрисида тушунтириш ишларини олиб боради.

Эксперт-психолог хулосаларининг тўғрилиги ҳақида гап юри- тиш учун терговчи ўзи ҳар томонлама билимларга эга бўлиши лозим.

Эксперт-психолог зиммасига қуйидаги объектив ҳолатларни аниқлаш юкланилади:

- чарчаган ҳоллар;
- қаттиқ қўрқув;
- катта мусибат;
- депрессия ва ҳ.к.лар.

Бу ҳолатлар жабрланувчининг ҳаракатларидан келиб чиққан бўлса, унинг жазоси енгил бўлиши мумкин. Бошқа томондан булар орқали жиноятнинг таркиби аниқланади.

Суд-психологик экспертизасини ўтказиш учун махсус мутахас- сисларнинг иштироки керак бўлади (яъни илмий тадқиқот лаборато- рияларда ишлайдиган кишилар ва ҳ.к.). Чунки замонавий тадқиқот усуллар орқали сифатли экспертиза ўтказилиши лозим.

Суд-психологик экспертизаси натижалари ёзма равишда расмийлаштирилади.

Охирги вақтлар ичида мажмуали экспертизалар қўлланилади (суд-психологик- психиатрик). Бу ерда бир неча мутахассисларнинг тизимли ёндошуви орқали маълумотлар йиғилади.

Демак, судга оид психологик экспертизанинг жиноий хатти - ҳаракатларни аниқлашдаги аҳамияти жуда катта экан. Шунинг учун мутахассис-психологлар айбланувчининг психологик хусусиятларини, унинг жиноий хатти - ҳаракатларни содир этаётган вақтдаги руҳий ҳолатларини аниқлашда жуда катта масъулият билан иш олиб боришлари мақсадга мувофиқдир.

Хулоса: Суд-психологик экспертиза — бу суд-ҳуқуқ жараёнларида психологик билимлардан фойдаланиш орқали шахснинг психик ҳолатини, ақлий ва эмоциянал барқарорлигини, муайян ҳолатлардаги ҳаракатларига баҳо беришни назарда тутувчи махсус таҳлилий жараёндир. У жиноят ва фуқаролик ишларида муҳим рол ўйнаб, судга шахснинг жавобгарликка лаёқатлилигини, ижтимоий хавfli ҳаракатни англаш ва бошқариш қобилиятини аниқлашда ёрдам беради.

Ушбу экспертиза турли ҳолатларда, жумладан аффектив, стресс, ваҳима ёки суицид ҳолатларида шахснинг руҳий ҳолатини аниқлаш орқали адолатли қарор қабул қилинишига хизмат қилади. Суд-психологияк экспертизани тўғри ўтказиш учун психолог мутахассисдан юқори касбий малака, объективлик, ҳалоллик, таҳлилий фикрлаш ва қонуний меъёрларни чуқур билиш талаб этилади.

Шунингдек, экспертиза натижаларини тўғри таҳлил қилиш ва судга асосли хулоса тақдим этиш — адолат мезонининг муҳим кафолатидир. Суд-психологияк экспертиза жамиятда адолатни қарор топтиришда, инсон ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишда долзарб аҳамиятга эга бўлиб, у амали психологиянинг муҳим йўналишларидан бири ҳисобланади.

Фойдаланган адабиётлар;

- 1) Наманган Давлат университети, Педагогика – психология кафедраси М.А.Махсудова “ЮРИДИК ПСИХОЛОГИЯ” 2007-йил.
- 2) Г.М. Андреева. Социальная психология. М.1998 г.

- 3) М.И. Еникеев. Юридическая психология. М. «Норма».2005 г.
- 4) В.М.Каримова. Психология. Ўқув қўлланма.Т.»Шарқ» нашр. 2002 й
- 5)М.Х.Эргашева.Мулоқот ва шахслараро психологияси.

